

Aynur Şükürova
GDU

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN I RÜBÜNDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNDƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: uşaq, nəsr, ənənə, maarifçilik, dünya ədəbiyyatı

Keywords: child, fiction, tradition, education, world literature

Ключевые слова: детская, художественная литература, традиции, образование, мировая литература

XIX əsrin birinci yarısından başlamış, ikinci yarısından isə genişlənmiş maarifçilik hərəkatı artıq müstəqil bir sahəyə çevrilmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının da tarixini müəyyən etdi. Milli uşaq ədəbiyyatı dövrün müxtəlif inkişaf mərhələlərində özünün yaradıcılıq miqyasına, bədii keyfiyyətlərinə və sənətkarlıq xüsusiyyətinə görə eyni səviyyədən çıxış etməsə də, illər ötdükcə dünya yaradıcılıq prosesinin qarşılıqlı ədəbi əlaqələri nəticəsində tədricən formalaşmağa doğru getməyə başladı. Dövr tamamilə yeni uşaq ədəbiyyatının formalaşmasını tələb edirdi. Azərbaycan maarifçiləri A. Bakıxanov, İ. Qutqaşınlı, S. Ə. Şirvani, A. Səhhət, C. Məmmədquluzadə, S. S. Axundov və başqaları bu tarixi ədəbi missiyanın gerçəkləşməsinə uşaq ədəbiyyatının, xüsusilə də yeni təşəkkül tapan uşaq nəsrinin müasirlik elementləri ilə zənginləşməsində, dünya standartlarına cavab verən bir səviyyəyə qovuşmasında görürdülər.

Beləliklə, öz xalqlarının istiqbalını düşünən maarifçi ziyalılar dünya ədəbiyyatının zəngin, yüksək bədiiliyi ilə seçilən mütərəqqi ənənələrini uşaq nəsrinə gətirərək bu sahəyə novatorluq keyfiyyətləri qazandırdılar. Bu proses XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində əsasən iki istiqamətdə: gəzərgi mövzular, süjetlər əsasında yeni forma və üslubda orijinal nəsr əsərlərinin yaradılması, həmçinin tərcümə, təbdil və iqtibaslar yolu ilə gerçəkləşirdi. Məsələn, İ. Qutqaşınlının 1835-ci ildə fransızca qələmə aldığı "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri ənənəvi milli mövzuya həsr olunsada, bütövlükdə Qərb nəsrinə ənənələrindən xali deyil. Yazıçı – maarifçi Z. Marağalının "Səyahətnameyi - İbrahimbəy" əsərinə də eyni meyar və ölçülərlə qiymət verə bilərik. Əsər rus, ingilis alman dillərinə də tərcümə olunmuşdur. Müəllifin siyasi və ədəbi - estetik baxışlarının sintezi şəklində ortaya çıxan maarifçilik ruhlu əsərinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən görkəmli şərqşünas Y. E. Bertels onu "fars dilində Avropa tipli ilk orijinal roman" [1, s. 140] adlandırır. N. Nərimanovun "Bahadır və Sona" əsəri Avropa romanları kimi irihəcmli olmasa da öz ideya və mövzu dairəsinə görə dünya ədəbiyyatının roman sahəsindəki təcrübəsindən faydalanaraq qələmə alınmışdır. Bunu əsərin üslubu da sübut edir. Hələ Qori seminariyasında təhsil alarkən N. Nərimanov dünya ədəbiyyatı ilə - V. Hüqo, E. Zolya, Höte, H. İbsen, A. S. Puşkin, L. N. Tolstoy kimi sənətkarların yaradıcılığı ilə tanış olmuşdur. Vaxtilə "Kavkaz" qəzetinin 1904-cü ildə "Bahadır və Sona" əsərini Azərbaycan ədəbiyyatına rus və Avropanın qabaqcıl ənənəsinin təsiri nəticəsi kimi qiymətləndirməsi də məhz bu amillə əlaqədardır [3].

Ədəbi əlaqələrin inkişafında bədii tərcümənin yeri müstəsnaadır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaradıcı ziyalılar Azərbaycan xalqının dünya mədə-

niyyətinə inteqrasiya etməsində bədii tərcümənin mühüm vasitə olduğunu bildiklərindən onunla ciddi məşğul olurdular. Bu mərhələdə Azərbaycan ədiblərinin Avropaya açıq - aydın hiss edilən meylləri, Avropa ədiblərinin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi, yeni növlü əsərlərin yaranması inteqrasiyanın genişləndiyini göstərir. Uşaq ədəbiyyatına novator keyfiyyətlər qazandırmaq üçün rus və Qərb ədəbiyyatından mümkün qədər çox tərcümə etməyin əhəmiyyətini nəzərə alan Abdulla Şaiq müsbət qəhrəmanlarının dililə: "bizim xalqımızın içinə Qərb mədəniyyəti girsə, gələcəkdə böyük adamlar yetişəcəyinə inamım var" deyirdi [5, s. 104-105].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaq mətbuatının təşəkkül tapması dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrin sürətli inkişafına təkan verdi. Rus və Avropa yazıçılarından əsərlərinin bədii tərcüməsi Azərbaycan uşaq nəsrinin novator keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə və yeni istiqamətdə inkişafına təsir göstərdi. Tədqiqatçı Ə. Məmmədov qeyd edir ki, "Dəbistan", "Rəhbər" və "Məktəb" jurnallarında dünya ədəbiyyatından istifadə o dövrdə Azərbaycanda uşaq əsərlərinin azlığından daha çox ədəbiyyat və maarif işinin sürətli inkişafı ilə, həmçinin Qərb və Avropa ədəbiyyatına olan rəğbətlə izah edilməlidir. Təsədüfi deyildir ki, bu jurnalların səhifələrində Firdovsi, Sədi, Hafiz, Rumi, Jan Jak Russo, Volter, V. Hüqo, A. S. Puşkin, L. N. Tolstoy, N. Qoqol, A. Çexov və başqa görkəmli sənətkarlara böyük hörmətlə yanaşılır, onların münasib şer və hekayələri buraxılırdı. Əsrin əvvəllərində yaranan uşaq mətbuatı səhifələrində yer almış rus ədəbiyyatından A. N. Pleşeyevin "Nənə və nəvə" (A. Əfəndizadə), B. Jukovskinin "Allahın keşiş qəzəbi" (B. Talibli), B. Korolenkonun "Kor və onun yoldaşı"

(İ. Musabəyov), N. V. Qoqolun "Kiçik bir təsvir" (M. Ağasıyev), A. Qorbunovun "Saf su" (A. Mütəllibzadə), V. V. Bryusovun "Vətən qurbanı" (A. Mütəllibzadə), "Kiçik hekayə" (H. Tağızadə), "Qəzəbin nəticəsi" (A. İsrəfilbəyov); Fransa ədəbiyyatından "Adsız hekayə" (Y. Axundov), "Saksələr" (A. Vəlixanov), "Sözü tutulmuş tənbel" (Ə. Səmədbəyov); alman ədəbiyyatından "Bıçaq və mis" (M. Əmirbəyov), "Ehtiyatsız sözün nəticəsi" (M. Muradzadə), "Ata duası" (Q. Sultanzadə), "Uşaq və çörəkçi" (Ə. İbrahimov); ingilis ədəbiyyatından "Sazandalar", "Üç istək" (təbdil edən M. Q. Səttaroglu), "Doğru dost" (tərc. K. KazıMZadə), "Fənni hekayələr" (iqtibas edən A. Mütəllibzadə), "Xrizantema" (tərc. A. Əfəndizadə) və b. təbdil, iqtibas və tərcümələrdə də orijinalda olduğu kimi gənc nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi, hərtərəfli inkişafı və dünyagörüşünün formalaşmasında elmin, maarifin rolu, onlara nəcib keyfiyyətlərin aşılması kimi mühüm ideyalar təbliğ edilirdi. Tərcümədə də əsər müəllifinin əsas qayəsi, məqsədi qorunurdu.

XX əsrin əvvəllərində qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafı uşaqlar üçün yazılan nəsr əsərlərinin, həmçinin dünya ədəbiyyatından edilən tərcümələrin əhəmiyyətini artırdı. Bu proses Azərbaycan uşaq nəsrində mühüm irəliləyişlər, novatorluq axtarışlarına təkan verdi. Rus və Avropa mühiti və mədəniyyəti ilə bağlı düşüncələr C. Məmmədquluzadə, Y. Çəmənzəminli, S. S. Axundov, A. Şaiq və b. maarifçi - yazıçıların yaradıcılığına da güclü sirayət etmişdi. Rus - Avropa maarifçiliyinin mütərəqqi və uyğun cəhətlərini həyata keçirməyə çalışan bu görkəmli şəxsiyyətlər qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə, tərcümə edilmiş əsərlərin uşaqlar arasında geniş yayılmasına tərəfdar olmuş, onların mütləq dairəsinin əhatəliliyinə cəhd göstərmiş və beləliklə də, uşaq ədəbiyyatının

keyfiyyət və kəmiyyətini artırmağa çalışmışlar. C.Məmmədquluzadənin "İki alma", "Qurbanəli bəy", "Saqqallı uşaq", "Oğru inək", Y.V.Çəmənəminlinin "Studentlər", "Bir gəncin dəftəri", "Həyatımın 20 ili", "17-ci il", S.S.Axundovun "Qorxulu nağıllar", "Uşaqlıq həyatımdan xatirələr", S.M.Qənizadənin "Allah xofu", "Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət", A.Şaiqın "Məktub yetişmədi", "İblisin hüsurunda", "Köç", S. Hüseynin "Südcü qız", İ. Musabəyovun "Neft və milyonlar səltənətində", M.S.Ordubadinin "İki çocuğun Avropaya səyahəti", "Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməb" və b. əsərlərindəki realizm, didaktika, yazıçı manerası kimi məsələlər müəlliflərin rus və Qərb ədəbiyyatı ilə bağlı mükəmməl və sistemli tanışlığını isbat edir. Bu əsərlərdə qoyulan problemlər Qoqolun, Çexovun, Tolstoyun, Dikkensin, Jül Vernin toxunduğu məsələlərlə səsleşir. Lakin bu səsleşmə təkrar xarakter daşımır. Müəlliflər mövzuya yarıdan yanaşaraq, ona milli şəraitə uyğun orijinal məziyyətlər əlavə etmişlər.

Mirzə Cəlil dünya xalqları ədəbiyyatından, xüsusilə görkəmli rus klassiklərinin (Lomonosov, Krılov, Jukovski, Puşkin, Qoqol, Tolstoy, Nekrasov, Turgeney və başqalarının) yaradıcılığından bəhrələnməyi zəruri saymış və bu zəngin mənbələrdən kifayət qədər qidalanmışdır [2, s.179]. XX əsr nəsrimizdə Yusif Vəzir tələbə həyatını ən geniş və real şəkildə qələmə alan yazıçıdır. Tələbə həyatının real təsviri başqa xalqların, o cümlədən rus bədii nəsrinin də əsas mövzularından idi. XIX əsrdə rus yazıçısı V.M.Qarin də "Studentlər" adlı üç cildə ibarət roman yazmışdı. Bu romanda da Y.V.Çəmənəminlinin əsərində olduğu kimi, müxtəlif zümrəyə mənsub gənc tələbələrin arzuları, düşüncələri, ziddiyyət və böhranlı həyatları qələmə alınıb. Qarinin qəhrəmanı Korneyev də Rüstəm bəy kimi əxlaqlı, təmiz və gözəl gəncdir. Yusif Vəzirin qəhrəmanını fərqləndirən əsas keyfiyyət isə onun əqidə uğrunda mübarizəsində daha əzmkar olmasıdır. Ədibin "17-ci il", "Bir gəncin dəftəri", "Həyatımın 20 ili" adlı memuar səpgili yazılarında fikir və mülahizələrin də rus və Avropa ədəbiyyatından qaynaqlandığı danılmazdır.

S.S.Axundov da uşaqların həyat hekayətlərini macəralı, sərgüzəşt üslubunda qələmə alıb. Bu da bir daha ədibin Avropa və rus ədəbiyyatının maarifçi ənənələrindən təsirləndiyini isbat edir. "Cocuqlar üçün hekayə yazarkən Avropa ədiblərindən Jül Vernin sərgüzəşt üslubu ilə maraqlanmışam" deyən ədib böyük Avropa fantastikindən fərqli olaraq hadisələri real həqiqətlərlə bağlamışdır. Nurəddin, Tutu, Abbas, Əhməd öz taleləri, yaşadıkları mühitlə mübarizə əzminə görə, İ.Turgeneyin, Ç.Dikkensin yeniyetmə qəhrəmanlarını xatırladır. Bu qəhrəmanların bəzisini mühitin sərt qanunları, adət - ənənələri məhv edir, bəzisi isə iradə nümayiş etdirərək bu savaştan qalib çıxırlar. Tədqiqatçı F.Əsgərli yazır ki, "...dünya ədəbi mühitində tanınmış Kanada təbiətşünas və yazıçısı Ernest Seton Tompsonun yaradıcılığı ("Heyvanlar haqqında hekayələr" və s.) bir sıra Azərbaycan yazıçılarına (A.Şaiq "Köç" hekayəsi), o cümlədən, S.S.Axundova öz təsirini göstərmişdir. Onun "Uşaqlıq həyatımdan xatirələr" adlandırdığı hekayələr silsiləsinin bu mənbədən qidalandığı şübhə doğurmur. Yazıçının canlı təbiətdə apardığı müşahidələri E.S.Tompson qədər ardıcıl şəkildə olmasa da, təsvir olunmuş əhvalatlar uydurma deyildir, uzun sürən yazıçı müşahidələrinin son nəticəsi kimi təsir bağışlayır. Onun "Quş" tutma", "Məmmədağının alacəhrəsi", "İlanlarla mübarizə", "Tağı əminin tərsləri", "Axtar və Şəngül", "Talesiz quşçuğaz", "Balıq yerinə ilan",

"Qayıbın iti" kimi hekayələrini bu qəbildən saymaq olar" [2, s.194]. Tədqiqatçı Ə.Saraclı A.Şaiqın "1908- ci ildə yazdığı "Məktub yetişmədi" hekayəsinin gürcü yazıçısı İ.Evdosvilinin "Fantan" hekayəsi ilə eyni mövzuda olmasını, hətta hər iki əsər arasında ideya və süjet yaxınlığının olduğunu qeyd edir [4, s. 110].

XX əsrin əvvəllərində S.Hüseyn, A.Divanbəyovlu, Y.V.Çəmənəminli,

C.Cabbarlı və b. nasirlərin qələmə aldıkları lirik - romantik hekayələrdə gəncliyin həyatı, məhəbbəti, aqibəti mövzusunda toxunulurdu. Bu əsərlərdəki gənclərlə cəmiyyət arasında yaranan böyük uçurum, mövcud əxlaq normalarının insanı məhv etməsi kimi motivlərin rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatından qaynaqlandığı faktı inkar edilməzdir.

Ədəbiyyat

1. Бертельс Е. Очерки истории персидской литературы. Ленинград, 1928
2. Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları. Bakı, ADPU, 2010
3. "Kavkaz" qəzeti, 1882, №148
4. Məmmədov Ə. (Saraclı) Azərbaycan bədii nəsr (XIV əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "Elm", 1983
5. Şaiq A. Əsərləri. 5 cildə, 5-ci cild. Bakı, "Azərneşr", 1978

Summary

End of the 19th century and early 20th century

World literature traditions in Child's prose

The article formed the ideological and aesthetic features of the children's prose of this stage, the factors that influence on the development of a whole new stage in the history of infantile literature have been investigated on the basis of specific materials by the end of the 19th century and early 20th century.

Also, brief information is given about the works of prose that promotes educational ideas in the article in terms of genre and style of these works to enrich the children's prose about the author's approach to the impact of various literary sources. The article also formed benefiting children's prose in the traditions of world literature, art, history and involved in scientific research and an extensive explanation of the sources.

Резюме

Конец 19-го начало 20-го века

Традиции мировой литературы в Детской прозе

В статье, представляется краткая информация о произведениях прозы, которая пропагандирует образовательные идеи с точки зрения жанра и стиля этих работ обогащать детскую прозу о подходе автора к воздействию различных литературных источников. В статье также сформировали пользу детской прозы в традициях мировой литературы, искусства, истории и участие его в научных исследованиях и подробное объяснение источников.

*Rəyçi: dos. N.Axundova
GDU-nun Azərbaycan dili
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
23.01.2017-ci il tarixli iclasının
11 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2017